

Voorwoord

Tekstboek

Uitgangspunten en keuzes

Een handzaam, overzichtelijk basishandboek kunstgeschiedenis en -beschouwing voor het vak tehatex (tekenen, handvaardigheid, textiele vormgeving) maken, dat was het voornaamste uitgangspunt bij het schrijven van *Kunstboek*. Hoewel het boek een breder publiek aanspreekt, is het belangrijkste doel havisten en vwo'ers kennis te laten maken met de beeldende kunstgeschiedenis, zodat ze een goede basis hebben voor het Centraal Schriftelijk Examen (CSE) tehatex. De meeste begrippen van de officieel vastgestelde begrippenlijst zijn in het boek verwerkt en toegelicht.¹ *Kunstboek* is niet alleen op basis van de officiële examenprogramma's geschreven, maar ook met bestaande examenopgaven in het achterhoofd. Zo hebben we onze woordkeuze, de voorbeelden die we geven en wat we erover bespreken afgestemd op de manier van kijken en de kennis die examenmakers van leerlingen verlangen.

Wat er van leerlingen verwacht wordt aan het eind van de middelbare school is niet niets. Ze moeten een basiskennis van de kunstgeschiedenis hebben en over beeldbeschouwelijke vaardigheden beschikken om (voor hen vaak onbekende) kunstwerken te kunnen duiden. Om dit voor leerlingen gemakkelijker te maken, bespreken we de kunstwerken in een breder perspectief; we plaatsen kunst bewust in de cultuurhistorische context. Per onderwerp wordt daarbij de meest relevante informatie besproken. Het komt voor dat er bij de ene stroming veel aandacht is voor schilderkunst, terwijl er in het volgende hoofdstuk vooral over de positie van de kunstenaar te lezen is. Afhankelijk van de inhoud, begint het ene hoofdstuk met de bespreking van een specifiek kunstwerk, terwijl het andere een meer algemene inleiding heeft. Als gevolg van bovenstaand uitgangspunt kent *Kunstboek* geen geforceerd stramien (zoals een expliciete uitsplitsing in 'vorm', 'inhoud' en 'functie' in elk hoofdstuk), maar is het meer een verhalend geheel. Om er een nog aansprekender geheel van te maken, spreken we de lezer direct aan met 'je'. Beeldbeschouwelijke kennis en vaardigheden zijn nodig om het 'verhaal' te kunnen volgen en zijn dus in het lopende geheel verwerkt.² De eerste hoofdstukken, wanneer de stof nog nieuw is voor de leerling, bevatten uitgebreidere uitleg bij kunstbeschouwelijke begrippen dan de latere. In de begrippenlijst achterin zijn vele termen en begrippen terug te vinden met daarbij de eerste pagina waarop de term of het begrip genoemd wordt.

Zonder leerlingen te veel bij de hand te nemen proberen we hen in *Kunstboek* op een laagdrempelige manier door de stof heen te loodsen. Zo laten we onnodig moeilijke termen weg en proberen we de informatiedichtheid zo laag mogelijk te houden, zonder dat de tekst inboet aan niveau. Het weglaten van namen en gegevens die er niet direct toe doen, komt de leesbaarheid ten goede. We vermelden bijvoorbeeld geen geboorte- en sterfjaren van kunstenaars; ze staan immers al in een hoofdstuk dat een bepaald tijdvak behandelt. Ook

---

¹ De officiële examenprogramma's worden jaarlijks gepubliceerd op www.examenblad.nl. (Ga naar 'havo' of 'vwo' > 'kunstvakken en lo' > kies 'handvaardigheid', 'tekenen' of 'textiele vormgeving'.) Daar zijn ook de syllabi van de beeldende vakken te vinden, waarin je onder meer de begrippenlijst vindt.

² Omwille van de lengte van de tekst worden niet alle beeldbeschouwelijke termen even uitgebreid toegelicht. Voor een overzicht van beeldbeschouwelijke begrippen verwijzen we naar [Beeldende Begrippen](#) (ISBN 978.90.77318.96.6).

vermijden we *namedropping*: wanneer een kunstenaar en zijn/haar werk niet verder toegelicht wordt, laten we deze weg. Net zoals in het examen stellen we dus het beeld centraal, de kunstwerken.

De voorbeelden die in het boek aan bod komen, zijn representatief voor de stromingen en stijlen die we bespreken. Daarbij vullen we gekijkte voorbeelden (de *Mona Lisa* en Mondriaan ontbreken niet) aan met minder voor de hand liggende. Zo is er in verhouding met andere kunsthistorische overzichten wat meer aandacht voor vrouwelijke kunstenaars. *Kunstboek* blijft echter een vanuit het traditionele westerse perspectief op beeldende kunst geschreven overzicht, zoals dat ook in het CSE gehanteerd wordt. Om leerlingen zich meer bewust te laten worden van dit perspectief sluiten bijna alle blokken af met een hoofdstuk over de verhouding tussen westerse en niet-westerse kunst ('Van ver'). Bij het interpreteren van kunst speelt de achtergrond van de kijker mee: wie is de persoon, waar komt hij of zij vandaan, in welke tijd leeft hij/zij, enzovoorts. Daarom spreken we in *Kunstboek* niet van de bedoeling van de kunstenaar; we interpreteren kunst vanuit ons hedendaagse, westerse referentiekader en kunnen vaak alleen maar vooronderstellingen doen over wat de kunstenaar (die vaak al overleden is) bedoeld heeft met zijn werk. We dagen de leerling uit zijn of haar eigen interpretatie gefundeerd vorm te geven, met als basis de informatie uit het boek. In die zin bouwt het boek op: de in de eerste hoofdstukken opgedane kennis heeft de leerling nodig om recentere kunst te kunnen duiden.

Opbouw

Kunstboek is chronologisch opgebouwd. Dat lijkt voor ons als docenten misschien saai, maar het biedt houvast aan leerlingen die kennismaken met kunstgeschiedenis. Vanuit deze basis kunnen ze verbanden gaan leggen. Dat hoeven leerlingen niet helemaal zelf te doen; middels verwijzingen door de kunstgeschiedenis heen wordt duidelijk hoe de verschillende kunststromingen en -stijlen elkaar beïnvloeden. Dwarsverbanden in de kunst zijn vaak de basis van examenopgaven. Wat heeft het kasteel *Neuschwanstein* bijvoorbeeld te maken met Disney en de streetartkunstenaar Banksy?

Wat meteen opvalt aan *Kunstboek* is het kleurgebruik. Er zijn zeven blokken, met elk een eigen kleur en bijpassende 'silhouetten' van kunstwerken. Ook de kaders en pagina's met verbredings- en verdiepingsstof voor vwo-leerlingen worden met de bij het blok passende kleur onderscheiden van de algemene kaders en tekst. Elk blok is een logische eenheid van hoofdstukken over stromingen en/of stijlen en wordt voorafgegaan door een cultuurhistorische inleiding. Soms leent de kunstgeschiedenis zich niet makkelijk voor zo'n rigoureuze scheiding in blokken en hoofdstukken. Bij lastige gevallen was het geven van een zo duidelijk mogelijk inhoudelijk overzicht voor leerlingen leidend. Vandaar dat vroegchristelijke kunst bijvoorbeeld in blok 2 Middeleeuwen wordt besproken (wanneer het christendom een belangrijke rol speelt), en niet bij blok 1 Oudheid (terwijl het daar tijdtechnisch bij hoort). Een andere keus waar je over zou kunnen discussiëren, is het onderbrengen van neoclassicisme bij blok 3 Renaissance – Revolutie. Van dat blok is het hoofdstuk Neoclassicisme het enige dat altijd behoort tot de stof waarop het havo-examen tehatex betrekking heeft. Dat is te lezen in de 'stofbeperving', zoals die omschreven wordt in de *Syllabus*.³ Maar na het neoclassicisme verandert de positie van de kunstenaar zodanig dat de keuze voor een breekpunt vanaf de negentiende eeuw binnen de doelstelling van

---

³ *Syllabus Beeldende vakken, havo*, te vinden op www.examenblad.nl > havo > kunstvakken en lo > 'handvaardigheid', 'tekenen' of 'textiele vormgeving'.

Kunstboek de meest logische is. Vanaf de romantiek is de academische stijl ook minder vanzelfsprekend en vindt de opmaat naar moderne kunst plaats.

Niet alleen in de indeling van de blokken hebben we keuzes moeten maken, ook in waarmee te beginnen en waarmee te eindigen. Hoewel in veel kunsthistorische overzichten de prehistorie wordt weggelaten, kiezen we ervoor deze wel op te nemen als onderdeel van de oudheid. Leerlingen krijgen zo een volledig(er) beeld van de kunstgeschiedenis en begrijpen het 'begin van kunst' beter. Net zoals vaak in examens is er verhoudingsgewijs echter veel aandacht voor kunst van de afgelopen paar honderd jaar. Wat betreft hedendaagse kunst beperken we ons tot een achttal exemplarische voorbeelden. Het is onmogelijk een overzichtelijk, volledig overzicht van hedendaagse kunst te maken dat past binnen de doelstelling van *Kunstboek*. Het verwerven van een basisoverzicht in de kunstgeschiedenis is al uitdagend genoeg. Om het zorgvuldig lezen en kijken te stimuleren voegen we geen 'kant-en-klare' samenvatting toe. We helpen de leerlingen wel een handje met de vetgedrukte termen en zinsdelen die de kern van de tekst weergeven.

Alle afbeeldingen die je in het boek aantreft, worden besproken in de tekst of zijn voorzien van een toelichting in de vorm van een bijschrift. Ook lees je consequent bij elk kunstwerk een onderschrift waarin gegevens als kunstenaar, titel, jaartal, materiaal en afmeting vermeld worden. Daarbij zijn titels van kunstwerken vrijwel altijd vertaald naar het Nederlands. Soms wordt gewerkt met de oorspronkelijke taal en een vertaling (bijvoorbeeld wanneer de titel deel uitmaakt van het concept van het kunstwerk). Tot slot zijn er overige kaders met informatie en afbeeldingen (met witte achtergrond), die los te lezen zijn van de lopende tekst.

We hopen dat veel leerlingen met *Kunstboek* hun blik op kunstgeschiedenis zullen verbreden en verdiepen en dat docenten er met plezier mee werken

Hanneke de Jong en Marissa Vosters

Werkboek

Voor het werkboek bij *Kunstboek* is het eindexamen tehatex als leidraad genomen. Dit geldt niet alleen voor de inhoud, maar ook voor de vraagstelling en opbouw van de vragen. Dat maakt dat de leerlingen al vertrouwd zijn met deze 'technische' aspecten van het examen voor ze hiermee beginnen. Het maken van de vragen uit het werkboek is dus een goede voorbereiding op het eindexamen.

Het werkboek heeft de structuur van het leerboek: de hoofdstukken zijn verdeeld over dezelfde zeven blokken. Per hoofdstuk bevat het werkboek een pagina met vragen. Enkele hoofdstukken hebben iets meer dan een pagina toebedeeld gekregen, als wij van mening waren dat een aspect van de stroming of periode anders te veel onderbelicht zou blijven. Het werkboek is zo een compacte uitgave waar met de stof van elk hoofdstuk geoefend kan worden. Voor uitgebreider toepassen raden wij u aan de [onlinevragenblokken](#) aan te schaffen.

In het werkboek zijn verschillende soorten vragen opgenomen: reproductievragen over de opgedane kennis, kijkvragen, vragen over specifieke details van een kunstwerk of over de kenmerken van de stroming/stijl waartoe het kunstwerk behoort en vragen waarbij de leerling zijn of haar onderbouwde mening moet geven. Regelmatig moeten voor de

beantwoording verschillende afbeeldingen met elkaar vergeleken worden, net zoals op het eindexamen gebruikelijk is.

Vergelijkbaar met het CSE zijn binnen een hoofdstuk de afbeeldingen en vragen aangevuld met afbeeldingen en vragen uit andere stijlperioden dan de titel van het hoofdstuk aangeeft. Om zo dicht mogelijk op het examen te zitten zijn hier en daar enkele vragen bijna letterlijk uit een eerder examen overgenomen.

Niet alleen bij de keuze voor een indeling aan de hand van thema's, ook bij de formulering van de vragen is het eindexamen als voorbeeld genomen. Daar worden de meeste vragen ingeleid met een of een paar zinnen achtergrondinformatie, waarna de vraag volgt. In verband met het compact houden van de methode kan het voorkomen dat er wat minder achtergrondinformatie is dan op een examen wordt aangeboden. Omdat het werkboek grotendeels aansluit op en soms een verdieping is van de stof in het corresponderende hoofdstuk in het tekstboek kan de leerling ook met iets minder achtergrondinformatie goed uit de voeten.

De vragen zijn zo concreet mogelijk geformuleerd en beginnen meestal met: 'Leg uit...', 'Noem...', 'Bespreek...', 'Geef...', gevolgd door een specificatie als kenmerken, aspecten, argumenten die het antwoord moeten onderbouwen.

Anders dan bij het CSE is geen maximum aantal punten bij de vragen (en antwoordmodellen) aangegeven. We laten aan de docent over of hij/zij dat al dan niet wil doen. Ook de toevoeging '*Het antwoord moet de volgende strekking hebben...*' ontbreekt.

De vragen zijn in te delen in drie categorieën: reproductieve vragen, toepassingsvragen en inzichtsvragen. Verder gaan de vragen over inhoud, vorm en functie.

Inhoud:

- A. Voorstelling: waar gaat het kunstwerk over?
- B. Boodschap: wat heeft de kunstenaar te vertellen?
- C. Figuratief/non-figuratief: in hoeverre suggereert het werk de werkelijkheid?

Vorm

- D. Licht, kleur, vorm, ruimte, compositie: hoe is het kunstwerk opgebouwd?
- E. Tijd en ruimte: hoe zijn de middelen geordend? (compositie in de ruimte: video, performance)

Functie:

- F. Doel: met welk doel is het werk gebracht (levensbeschouwelijk, politiek, esthetisch, commercieel, educatief, vermaak)?

Niet alle deze invalshoeken komen in elk vragenblok aan de orde.

Beeldanalyse

Kunst gaat over denken en dromen, over het leven en de liefde. Soms is kunst geheimzinnig en moeilijk te doorgronden of moet je er je eigen verhaal bij verzinnen. Er zijn verschillende manieren om kunst tot je te laten doordringen en te begrijpen; bijvoorbeeld met onderstaand model. Het helpt je een kunstwerk te analyseren, onderzoeken en interpreteren; je standpunt te bepalen en onderbouwen; vaardigheden die van pas komen op het Centraal Examen. Uitgangspunten daarbij zijn **inhoud, vorm** en **functie**; vragen naar wat, hoe, waarom, waar en wanneer. Je kunt de vragen uit het analyseschema langsgaan om je te helpen gericht naar een kunstwerk te kijken.

Bij de 'wat-vraag' gaat het om de voorstelling (inhoud): Wat zie je? Wat is het verhaal erachter? Wat is het idee van de kunstenaar?

'Hoe-vragen' gaan over vormgeving (vorm): enerzijds over materiaal en techniek, en anderzijds over licht, kleur, vorm, ruimte en compositie en de effecten daarvan op het hele beeld.

'Waarom-vragen' hebben betrekking op de functie van het kunstwerk.

Met 'waar-, wanneer- en waarvoor-vragen' verdiep je je in de culturele en economische achtergrond.

Analyseschema

Feitelijk

Titel, kunstenaar, jaar, soort werk (schilderij, plastiek, video, gebouw, enz.), materiaal (olieverf, marmer, enz.), afmetingen, waar is het werk te zien?

Inhoud (wat?)

Voorstelling

Wat is er te zien? (verhaal, onderwerp, sfeer)

Waar gaat het kunstwerk over? (titel, onderwerp)

Wat wil de kunstenaar vertellen? Wat is de boodschap, visie, het idee?

Is het werk figuratief of abstract?

Vorm (hoe?)

Vormgeving

Hoe en met welke middelen (waarmee) is het gemaakt?

Techniek/materiaal

Waarmee en hoe is het gemaakt? Aspecten van materiaal en techniek (schetsen, construeren, assembleren, fijne of grove techniek, sporen van bewerking, etc.)

Beeldaspecten

Welke middelen heeft de kunstenaar gebruikt? Wat zijn de effecten?

- Licht, lichtrichting, lichteffecten (oplichten, schaduwen, clair-obscur), soorten licht (getemperd, fel).
- Kleur (kleursoort, -verzadiging, -helderheid, contrasten).
- Vorm (2D of 3D, vormsoort: geometrisch-organisch, hoekig, rond, grillig).
- Ruimte (formaten en volume; dimensies; open-gesloten, ruimtesuggestie door schaduwwerking, overlapping, lijnperspectief, atmosferisch perspectief; kikvors- of vogelperspectief).

Hoe zijn de middelen gestructureerd? Hoe is de samenhang?

- Compositie (indeling en richtingen: horizontaal, verticaal, diagonaal; grondvorm: geometrisch, organisch, gebogen;

afsnijding door kader; patronen: herhaling, ritme; effecten: statisch, dynamisch).

- Tijd en ruimte: website, video, performance.

Functie (waarom?)

Functie heeft betrekking op het doel van het kunstobject. Enerzijds kan dat de praktische toepasbaarheid zijn: hoe kun je iets gebruiken? Waarom heeft iets een bepaalde vorm? Anderzijds kan het object een levensbeschouwelijke, esthetische, politieke, economische, vermaaks- of educatieve functie hebben. Dan hangt de betekenis samen met de functie. Waarom zijn bepaalde keuzes in voorstelling of vormgeving gemaakt?

Context

Vragen over de invloed van de tijd van ontstaan en andere kunstenaars.

Examenvragen uit Centraal Examens TeHaTex met toelichting en antwoorden

Examenvragen TeHaTex gaan over:

- **voorstelling**, en **aspecten van de voorstelling** (het verhaal, de inhoud);
- **vormgeving** en **vormgevingsaspecten** (hoe is het verhaal/de inhoud weergegeven);
  - **aspecten van materiaal, techniek, constructie** en **hanteringswijze**;
  - **beeldende aspecten** zoals kleur, licht, ruimte, vlak, vorm, textuur en compositie (ritme, dynamiek of beweging en bewegingssuggestie);
  - **zeggingskracht** van het beeld (voorstelling en vormgeving gecombineerd);
- **functionele aspecten**, ook de **culturele context** speelt daarbij mee;
- **standpunten** ten aanzien van kunstwerken.

Hieronder staan een aantal oude examenvragen. Aan de hand van deze examens worden de verschillende aspecten uitgelegd die in een examen TeHaTex naar voren komen. Vaak moet je in het antwoord een verband duidelijk maken twee of meer aspecten. Let op: bij deze examenvragen staat erbij om welke aspecten de vraag gaat. In het examen is dat niet altijd zo duidelijk erbij gegeven. Sommige examenvragen zijn samengesteld. Dat wil zeggen dat je niet alleen een antwoord moet geven, maar ook een onderbouwing van je antwoord. Alleen met een compleet antwoord (dus inclusief onderbouwing) kun je dan punten verdienen.

Bij elke vraag vind je een toelichting waarin de vraag verder wordt uitgelegd. Onder de toelichting vind je het antwoord. Probeer eerst zelf de vragen te beantwoorden zonder naar de antwoorden onder de vragen te kijken. Vergelijk daarna je antwoord met dat van het antwoordmodel. Zo kun je testen of je de vraag goed begrijpt of nog een beetje extra moet oefenen.

Examenvragen met toelichting en antwoorden

Johannes Vermeer

Afbeelding 1 J. Vermeer: *De melkmeid* (ca. 1660)

Voorstelling

De **voorstelling** is wat je herkent. Alles wat je herkent zijn aspecten van de voorstelling. Er wordt niet vaak gevraagd alleen aspecten van de voorstelling op te noemen. Meestal is een vraag tweeledig, zoals bij de eerste vraag over afbeelding 1. Als een vraag over de voorstelling gaat, is het handig om eerst naar het hele plaatje te kijken. Stel vast welke onderdelen je herkent en wat de sfeer van het beeld is. Als je een goed overzicht hebt, kun je op zoek naar het precieze antwoord op de vraag.

Vraag 1

Bekijk afbeelding 1.

Op afbeelding 1 zie je een olieverfschilderij dat Johannes Vermeer omstreeks 1660 maakte. Het is een dagelijks tafereeltje uit die tijd.

Bespreek drie aspecten van de **voorstelling** waaruit je kunt afleiden dat Vermeer een dagelijks tafereel heeft geschilderd. (CE 2012, 3 punten)

Toelichting: De vraag bestaat uit twee delen. Je moet drie **aspecten van de voorstelling** noemen en bij elk aspect **toelichten** dat het om een **alledaags tafereel** gaat.

Drie van de volgende antwoorden:

- Er is een gewone vrouw (of dienstmeid) afgebeeld, te zien aan de eenvoudige kleding: ze draagt een schort en heeft opgestroopte mouwen.
- De vrouw verricht een alledaagse handeling: ze schenkt melk uit een kan.
- Op de tafel ligt brood voor een eenvoudige maaltijd, of: brood is dagelijks voedsel.
- De mand en/of het aardewerk zijn alledaagse gebruiksvoorwerpen.
- De vrouw bevindt zich in een sobere (keuken)ruimte met kale muren.)

Compositie

Aspecten van de vormgeving zijn **kleur, licht (en lichteffecten), ruimte (en ruimtesuggestie), vlak, vorm (structuur), textuur, compositie, ritme**. De compositie zorgt voor ordening van en samenhang tussen de voorstelling en de vormgeving. Vragen over de compositie gaan over de ordening van voorstellingsaspecten en de effecten van kleur, licht, ruimte en vorm.

Vraag 2

Bekijk afbeelding 1.

De vrouw vormt met de tafel en het stilleven op de voorgrond één samenhangend geheel, tegen een vrij lege achtergrond.

Leg uit hoe kleur en licht deze samenhang versterken. (CE 2012, 2 punten)

Toelichting: De vraag gaat over het effect van **kleur en licht op de samenhang (ofwel compositie)** – alle drie aspecten van de **vormgeving**.

Het antwoordmodel geeft de volgende antwoorden (je moet zowel van kleur als van licht een aspect noemen. Als je maar een van de twee aspecten noemt, is je antwoord niet volledig):

Kleur (een van de volgende):

- De vrouw en de tafel met de voorwerpen vormen een helder gekleurd geheel (in primaire en secundaire kleuren) dat afsteekt tegen de achtergrond, die in zachte mengkleuren is uitgevoerd of die weinig kleur heeft.
- Vrouw en tafel met voorwerpen zijn overwegend in gele en blauwe tinten geschilderd: de goudgele broden verbinden zich met het gele jak van de vrouw (en met de mand linksboven) en het blauw van de doek en de kan verbindt zich met haar rok en/of het groenachtig blauw van het tafelkleed met haar mouwen: dat versterkt de eenheid binnen het schilderij.

Licht (een van de volgende):

- Het licht valt op de voorwerpen (broodjes, kan), armen en bovenlijf/hoofd van de vrouw, die daardoor met elkaar verbonden worden (en waardoor de blik naar de handeling van het schenken wordt getrokken).
- Het licht is evenwichtig verdeeld: het vlak is min of meer diagonaal te scheiden in een licht en een donker deel, met de tafel en de rok van de vrouw in het donker, haar bovenlijf en gezicht in het licht, evenals de achtergrond (waardoor de vrouw het donkere deel met het lichte verbindt).

Functie

De functie kan betrekking hebben op levensbeschouwing, esthetiek (schoonheid), politiek, economie, smaak, vermaak, informatief doel. Dan hangt de betekenis samen met het doel. Wat zegt het werk over de tijd?

Vraag 3

Bekijk afbeelding 1.

In de Nederlandse zeventiende eeuw was er veel vraag naar schilderijen die de alledaagse werkelijkheid weergaven.

Verklaar dit door in te gaan op degenen die in die tijd kunst kochten.

Leg ook uit wat het verschil is met de situatie in Italië en/of Frankrijk. (CE 2012, 2 punten)

Toelichting: Kernwoorden in de vraag zijn **alledaagse taferelen, Nederland, zeventiende eeuw, Italië/Frankrijk**. Je moet de culturele situatie in Nederland, Frankrijk en Italië kennen.

Het antwoord moet de volgende strekking hebben (twee aspecten):

- De kunstkopers in de Hollandse Gouden Eeuw waren over het algemeen (rijke maar ook gewone) burgers die voor hun huizen (kleine) schilderijen kochten (op de vrije markt). Deze 'gewone mensen' gaven daarbij de voorkeur aan alledaagse onderwerpen waarmee ze zich konden identificeren, of voorstellingen die bij hun eigen werkelijkheid pasten of 'burgerlijke'

- voorstellingen die hun omgeving of dagelijks leven weergaven.
- In Italië en Frankrijk werd kunst overwegend gekocht of besteld door kerkelijke en adellijke machthebbers, die de voorkeur gaven aan christelijke of klassieke verhalen (om hun macht, geleerdheid of rijkdom te tonen).